

Sören Halldén

Allvarsmannen inför ordspråken

”Föret är trögast i portgången”, ”Den som hugger efter mycket mister ofta hela stycket”, ”Det man inte har i huvudet, får man ha i fötterna” — i ett samhälle med fylligt kulturutbud förefaller sådana stäv en aning torftiga. Från mina ungdomsår minns jag hur fadda de kändes, när det alltför ofta hände att de citerades med förnumstigt tonfall, och menande åtbörder. Till genren hör en stereotypi som ibland blir prövande.

Senare, när jag själv försökt att förklara livets realiteter för mina barn, har jag då och då i tysthet kommit att tänka på dylika visdomsord, och ibland reflekterat över deras pregnans och väsentlighet. Kanske har mina egna erfarenheter gjort dem intressantare?

I en provokativ artikel i Dagens Nyheter har Anna Christensen jämfört ordspråksvisdomen med modern samhällsvetenskap. Hon anspelar på det välbekanta förhållandet att många samhällsvetenskapliga forskningsresultat har en prägel av självfallenhet. När universitetsfolket påstår att underprivilegerade inte kan utnyttja samhällets förmåner, är nyhetsvärdet dåligt. Ordspråket ”När det regnar manna från himlen har den fattige ingen sked” innehåller samma information. ”Forskarnas upptäckter påminner mig ofta om Columbus ’upptäckt’ av Amerika. Indianerna hade visserligen redan upptäckt Amerika, eftersom de bodde där, men det räknades inte, för de var inte européer. På samma sätt räknar inte forskningen med de kunskaper och erfarenheter som finns samlade hos vanligt folk.”

Kritik av samma slag kan riktas mot oss som är verksamma inom vetenskapsteorin. På ett egendomligt sätt har man lyckats glömma bort ”de kunskaper och erfarenheter som finns samlade hos vanligt folk”. Vetenskapsteorin har blivit en teori för ett skriftligt kunnande som bärs upp av särskilda inrättningar. Universitetstraditionerna hör självfallet dit, och till nöds kan man intressera sig för de babylonska prästernas anteckningar om stjärnhimlen. Men den breda kunskap som traderats muntligt och som måste ha existerat sedan mycket lång tid tillbaka har

lämnats utanför.

Är detta enklare vetande ointressant? Om så verkligen vore fallet borde dess villkor och uppbyggnad ändå vara av principiellt intresse. Vad slags insikter är det fråga om, vad har det för slags grund, hur skiljer det sig från den mer akademiska kunskapen? Detta är frågor som borde vara centrala för vetenskapsteoretikern. Ändå har de nonchaleras.

Om man ser på dem ur den synvinkeln blir ordspråken återigen intressanta. Och vi kan börja jämföra dem med den vanliga vetenskapens hypoteser och leta efter likheter och olikheter. Skall vi räkna med att ordspråksvisdomen utvecklas enligt samma regler som vanlig vetenskap? Låt oss se på "Föret är trögast i portgången"? Är denna jämförbar med gravitationsläran? Eller skall vi börja leka med den tanken att det finns en alternativ logik, som skiljer sig från den vanliga?

Två fallgropar väntar här på den oförsiktige. En risk är att han alltför stelbent tillämpar kända föreskrifter och att han då underskattar ordspråkstraditionens egenart. En annan möjlighet är att han känner exotismens lockelse och börjar fantisera om okända kunskapsvägar.

Personligen har jag svårt att tro att ordspråkens logik skiljer sig från den vanliga. Ändå kan tillämpningsvillkoren vara väsentligen olika.

1. En motsägande bild av verkligheten?

Låt mig genast ta upp en skiljaktighet som är betydelsefull. Det har påpekats att ordspråken ibland motsäger varandra. Låt mig citera Fredrik Ström: "Ordspråken te sig som axiom. De utgöras av kategoriska påståenden. De taga ingen notis om undantagen. Det är regeln som ristats i stenen. Men ibland händer det, att de förskjutna undantagen resa sig, protestera och taga hämnd, antingen så, att de haka sig fast vid det regelrätta ordspråket som en svans, ibland en svans med en humoristisk knorr på, eller också så, att undantaget skapar sig ett eget nytt ordspråk, lika kategoriskt som det förra. Så uppstå en hel rad av mot varandra stridiga ordspråk, som kämpa en hopplös kamp med varandra. Intet kan segra, ty båda ha rätt, båda spegla det evigt växlande, motstridiga livet."

Motsägelserna är kanske inte så vanliga, men de förekommer. Den som sätter sin lit till talet om portgångsföret får kanske höra att "Slutet är värst". Inför "Det är kläderna som gör mannen" är det lätt att svara "Det är inte kåpan som gör munken". "Av klen fåle kan bli en god

häst" väcker hopp, liksom "Efter regn följer solsken", men detta släcks snabbt av "Den ena olyckan drar den andra med sig". Och när manschauvinisten hävdar att "Karl är karl, om ock inte större än en bytta", kan han få höra att "Icke alla äro karlar, som bära byxor".

Dessa motsatser är av principiellt intresse. Skall vi tala om "livets motsägelsefullhet" och försöka utlägga denna tanke i hegeliansk anda? Mer näraliggande är att jämföra med det akademiska livet och säga att folk har ju olika åsikter. Den som menar detta kan åberopa stäv som "För mycken lärdom gör rasande" och "Lärdom föder kiv och strid". Också ordspråkstraditionen är ju en lärdomstradition.

Emellertid tror jag inte att detta är hela sanningen. När två ordspråk motsäger varandra, måste man varje enskild gång fråga i vad mån motsägelsen är skenbar eller inte. Det finns ordspråk som uttrycker väsentligen skiljaktiga åsikter. Den som menar att man skall löna ont med gott accepterar inte att man skall betala tand för tand och öga för öga. I citatet ovan närmar sig Fredrik Ström emellertid en annan tankemöjlighet, nämligen den att de skenbart oförenliga påståendena *kompletterar* varandra.

Jag skall försöka utveckla denna kompletteringsidé, som onekligen är besvärlig. Sammanhanget blir någorlunda begripligt, om vi föreställer oss att de ordspråk som en enskild person sätter sin lit till ingår i en repertoar. Genom att presentera viktiga alternativ ger repertoaren honom en beredskap för problemlösning. Beroende på situationen använder han den ena eller den andra av schablonerna inom repertoaren.

I vissa lägen finner han att "kläderna gör mannen", i andra att "det är inte kåpan som gör munken". Detta betyder inte ofrånkomligen att repertoaren blir trivial; vi vet ju inte att den lämnar *allting* öppet. Motsatsförhållandet mellan de skilda satserna är alltför egenartat för att man skall ha rätt att hävda att någon av de två med nödvändighet skall vara tillämplig.

Låt oss inte glömma suggestionen hos de enskilda orden. Vid en läsning av de två satser jag just nämnt finner man exempelvis att ordet "munken" har en speciell funktion — det inriktar uppmärksamheten på sinnesförfattningen hos den som uppbär de yttre insignierna. Och själva nakenheten hos motsvarande term i den andra av de två satserna: "mannen", är suggestiv. Själv tänker jag mig här en person utan dramatiskt påträngande personlighetsegenskaper, en varelse som i sitt framträdande är litet diffus.

Eller låt oss jämföra "Tiden läker alla sår", med dess positiva ton,

och ”Ingen skall prisa dagen före kvällsringningen”, som varnar för optimism. Den ena talar om ”sår”, en metafor med rätt speciell syftning, den andra leder tanken till en okomplicerad vardag i vilken regelbundenheten kan brytas genom något oväntat. Syftningarna är skilda och inspirerar till utnyttjande i olikartade sammanhang.

Härmed kommer jag till kontexten och dess betydelse. Det enskilda ordspråket har sitt språkliga uttryck i en kort och kärnfull formulering, men det får inte restlöst identifieras med denna. I sin användning är det omgivet av en nimbus som underlättar tillämpningen. Uttrycket ”Kläderna gör mannen” får inte läsas som ”För varje människa gäller att vederbörande kommer att bedömas efter sitt yttre framträdande oavsett vad han har för personliga egenskaper”. Till uttrycket knyter sig benägenheter som har med tillämpningen att göra, ett sökande efter nyanseringar, en känsla av att uttrycket syftar på psykologiska *tendenser*, inte på ofrånkomliga konkreta sammanhang, och kanske också annat. Begränsningar i användningen av formeln begränsar själva tillgängligheten, gör att bäraren inte tänker på den. Det är heller inte så att motsäggande ordspråk brukar konkurrera i tillämpningsögonblicket — bara en av kandidaterna brukar infinna sig.

Ovan lekte jag med tanken att ordspråket kan jämföras med den vetenskapliga hypotesen. Men jag får nu erkänna att det är riktigare att låta jämförelsen gälla, inte det enskilda ordspråket, utan i stället ordspråksrepertoaren. De enskilda ordspråken fungerar endast som byggbitar, när ordspråkstraditionen beskriver verkligheten. Här får vi inte glömma att byggbiten består av dels en språklig kärna, dels benägenheter som har med tillämpningen att göra. Men det avgörande är uppsättningen av sådana byggbitar, den *repertoar* i vilken dessa ingår. Det är repertoaren som prövas, när ordspråken konfronteras med verkligheten.

2. Varför fungerar repertoaren?

Ibland ställer ordspråk säkert till med elände. Låt oss emellertid stanna inför en person som har glädje av sin ordspråksrepertoar. Eftersom ordspråk är oklara, ofta skamlöst metaforiska och dessutom saknar stöd i forskarsamhället, kan den utomstående betraktaren förväna sig. Hur är detta möjligt? Hur kan detta trams vara till någon hjälp?

En lösning är att den kritiske bedömaren helt djärvt gör gällande att repertoaren ifråga saknar sakligt innehåll. Genom totalgardering har den blivit innehållslös — vad som än händer, så finns ett ordspråk som

täcker saken.

Trivialiteter är ibland till stor nytta. Bl a hjälper de oss att mobilisera latent kunskap. Har man exempelvis ställt sig frågan om den akademiska utstyrelsen kan vara oväsentlig ur logisk synpunkt, leder detta fram till insikten att så verkligen är fallet.

Trivialitetshypotesen skall kanske inte avfärdas utan vidare. Men låt oss se om man kan förklara funktionsdugligheten på annat vis. Vi tänker oss då att ordspråksvisdomen har ett sakligt innehåll, att den inte innebär en totalgardering, att den i olika livssituationer ger en saklig ledning. Om så är fallet, finns det i så fall en förklaring?

Den vetenskapsteoretiskt bevandrade får här hänvisa till sk ”evolutionär kunskapsteori”. Juridikprofessorn Anna Christensen har formulerat den avgörande synpunkten på ett enkelt sätt i den ovan nämnda artikeln i Dagens Nyheter: ”Hur uppstår ett ordspråk? Någon kommer på en kort sentens som på ett fyndigt sätt sammanfattar hans erfarenheter. Om många människor tycker att sentensen stämmer också med deras erfarenheter, sprids den och blir så småningom till ett ordspråk, en kollektiv kunskap.”

Ordspråk som tillfredsställer får hemortsrätt i repertoaren, ordspråk som inte behagar elimineras. Genom en rensning, som innebär att de starkaste elementen överlever, så trimmas ordspråksrepertoaren till allt högre effektivitet.

Men vilka är villkoren för trimningen? Hur pass besläktade är de med villkoren för den akademiska kunskapens växt? Inom vetenskapsteorin är det brukligt att man åberopar tre huvudkriterier: trovärdigheten, räckvidden, enkelheten, och det händer ibland att ett fjärde blir omnämnd. Detta fjärde kriterium är den sk ”fruktbarheten”, en icke särskilt väldefinierad storhet.

Av vilken vikt är dessa kriterier vid ordspråksrepertoarens utveckling? Det är uppenbart att enkelhetskriteriet får en helt annan betydelse än det har inom vetenskapen. En vetenskaplig teori kan tillåtas fylla en bok, medan ordspråket får svårigheter att klara sig om det kräver mer än en inandning. En koncis och pregnant formulering är den första betingelsen, garanterar inte överlevnad, men ger god hjälp på vägen.

Kravet på räckvidd är ett krav på intressevärde, och måste av det skälet uppfattas som väsentligt. Men vi får räkna med att de intressen som gynnas inte alltid är identiska med de som hävdar sig inom den akademiska traditionen. Urvalet blir ett annat, ibland plumpare, säkert mer livsnära. De indirekta värdena lär ha svårare att göra sig gällande, och

det som inte har en omedelbar slagkraft riskerar att snabbt glömmas bort, utan stöd av de lärdas auktoritet och skolsystemet.

Låt oss sedan se på trovärdigheten. Sådan har att göra med sanning och falskhet och frågan uppstår om man kan tala om någonting dylikt, när det gäller ordspråken, så oklara och så metaforiska som dessa är. Låt emellertid jämföra ”När katten är borta, dansa råttorna på bordet” med ”Även när katten är hemma, dansa råttorna på bordet”. Även den som inte vill säga att den ena av dessa satser är riktig och den andra är oriktig, kan finna en olikhet i verklighetsnärlighet mellan dessa. Onekligen är det så att en av dessa satser speglar verkligheten på ett trognare sätt än den andra.

Denna föreställning om verklighetsnärlighet är inte oproblematisk, men ändå användbar. Det är lätt att se att verklighetsnärligheten på sikt blir betydelsefull, när det gäller utvecklingen av ordspråksrepertoaren. Detta gäller både vid införandet av nya element och vid eliminationen av gamla. Verklighetsnära visdomsord lär från början vara mer lockande — ingen skulle lansera ”Även när katten är hemma, dansar råttorna på bordet”. Och bland de sentenser som vunnit burskap inom en ordspråkstradition har de verklighetsnära en extra möjlighet att överleva. Utvecklingen går rimligen mot en allt högre trovärdighet.

Det fjärde kriteriet gällde den s k ”fruktbarheten”. Det är lätt att ge denna en bestämd innebörd, när det gäller den här aktuella problematiken. Varje utsaga kan betraktas som skelettet till någonting fylligare, en mer innehållsrik utsaga. Detta gäller också ordspråken. Vi kan föreställa oss att de fungerar som modeller för teoribyggnad, när ordspråksbäraren möter en konkret svårighet.

I sin ”genetiska kunskapsteori” skildrar Piaget hur barnet undan för undan nyanserar och utvecklar en ursprunglig repertoar av enkla färdigheter (som sugande och gripande), lägger till och drar ifrån. Det är en tanke som kan överföras till idéhistorien.

Vi kan också använda den när vi försöker förstå hur ordspråken kommer till användning. De ursprungliga formuleringarna utgör ett material på vilket man kan bygga vidare, abstrahera och specificera. Ordspråksbäraren bygger så upp en exaktare och fylligare teori för den situation han hamnat i. De sentenser som fått hemortsrätt inom traditionen lämpar sig olika väl som material i sådana sammanhang, och det ligger nära tillhands att rubricera den högre användbarheten just som ”fruktbarhet”. Om fruktbarheten utlägges på detta vis, så ser man lätt att den anger en väsentlig betingelse för överlevnad.

Denna evolutionistiska betraktelse klargör användbarheten hos fyra kriterier, när vi betraktar ordspråkstraditionerna: enkelhet, räckvidd, trovärdighet och fruktbarhet. Och åtminstone de första tre har en likhet med motsvarande kriterier inom universitetstraditionen.

3. En intellektuell verktyglåda

Jag vill se på ordspråksrepertoaren som en verktyglåda med intellektuella verktyg som den enskilde för med sig. Ibland passar det ena, ibland passar det andra; med sin kunskap om särarten hos verktygen får vederbörande ta fram det som för ögonblicket är lämpligast.

Det enskilda verktyget i lådan, det enskilda ordspråket i repertoaren, förefaller oansenligt. Den som är van vid de krav på bevisföring och säkerhet som utvecklats inom den akademiska traditionen lägger märke till dess opålitlighet, och fäster sig vid att det i så många fall visar sig felaktigt. Men det skall noteras att de verktyg som det här är fråga om inte har snickarredskapets oföränderlighet. De modifieras vid användningen, växer och blir effektivare.

Som jag tidigare understrukt, kan det enskilda ordspråket fungera som en mall. När det nyttjas i en konkret livssituation, ger det ett schema för förståelsen, som ibland byggs ut till en fullvärdig teori.

Ett första steg består i en konkretisering i förhållande till situationen, ett andra i verifikation. Den uppfattning som tar form blir inte bara fylligare, utan också trovärdigare.

Som exempel tar jag "Hungern är den bästa kocken". Ett antal måltider under olika villkor gör klart vad detta stäv syftar på, och ger den verbala schablonen en tydligare privat innebörd. Och erfarenheten säger något om inskränkningarna — man tvekar att använda stävet på den som är sjuk eller gammal. Så nyanseras det, och i sin nyanserade form prövas det. Upprepade bekräftelser ger det sedan den trovärdighet som det förtjänar.

Låt oss inte glömma hur sannolikheten växer i samband med en tillämpning. Ett antagande, som har en obetydlig sannolikhet i utgångsläget, får större trovärdighet, när det bekräftas. För varje icke-trivialt belägg, så växer sannolikheten, och den kan i slutläget bli mycket hög. Denna utveckling beskrivs genom Bayes' teorem, en lag som visserligen ibland förhånas, men vars matematiska giltighet inte kan bestridas.

Det kan vara av intresse att jämföra den verktygssats som ordspråkstraditionen tillhandahåller med den som den vetenskapliga traditionen

har att erbjuda. Med en förenkling vill jag hävda att den ena av dessa traditioner är inriktad på halvfabrikat, den andra på färdigvara. Den vetenskapliga upptäckten är inte beroende av överarbetning i tillämpningsögonblicket, det finns en ordentlig motivering för den innan den överlämnas till allmänheten.

Innebär detta en självfallen fördel? Man får inte glömma att vi ibland har ett bruk för halvfabrikat. Den ene vill ha färdiga bullar, den andre mjöl för att baka själv. Och ingenting säger att just kunskapsproduktionen skall inriktas på färdigvara.

Och tänk efter — är det självfallet att den akademiska kunskapsproduktionen skall vara helt inriktad på färdigvara? Framför allt föreställer jag mig att samhällsanalysen har bruk för verktygslådor av det slag som ordspråkstraditionen tillhandahåller, uppsättningar av kloka schabloner som byggs ut och prövas vid undersökningen av olika sociala bildningar. Men detta är ett stort ämne, som förtjänar sin egen undersökning.

Ordspråkstraditionen har självfallet många brister och man lägger ibland märke till hur ordspråk missbrukas, utnyttjas för en omotiverad försköning av verkligheten och för förtal. Ett ordspråk som nyttjats i onskans tjänst är "ingen rök utan eld". Jag vill se detta som ytterligare en likhet mellan ordspråkstraditionen och den akademiska traditionen — bägge används på farliga sätt. □

Litteratur

Anna Christensens artikel har tryckts om i samlingen *Motbilder*, Liber, Lund 1983. Citatet från Fredrik Ström är hämtat ur förordet till *Svenska ordspråk*, Prisma, Stockholm 1981 s 14. Beträffande Piagets genetiska kunskapslära, se J H Flavell, *The Developmental Psychology of Jean Piaget*, Van Nostrand, Princeton 1967. Av intresse i sammanhanget är också det temabegrepp som utnyttjas av Bertil Mårtensson i det psykiatrihistoriska arbetet *Soma och psyke*, Filosofiska institutionen, Lund 1984. Olika typer av kunskapstraditioner behandlas i två antologier som getts av Gunnar Bergendal, *Knowledge and Higher Education*, UHÄ, Stockholm 1983, och *Knowledge Policies and the Traditions of Higher Education*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1984.